

«Нархоз» Университеті

УДК 005.027.21;338.45:669:338;662:228

Қолжазба құқығында

АХМЕТОВ ДАРХАН СЕРІКҰЛЫ

Бәсекелестік орта жағдайында Қазақстан Республикасының тау-кен
металлургиялық кешенінің даму стратегиясы:
теория және оны жүзеге асыру механизмі

6D050700 – Менеджмент

Философия докторы дәрежесін алу үшін
дайындалған диссертация (PhD)

Ғылыми кеңесшілер
экономика ғылымының докторы,
профессор С.Ы. Өмірзақов
PhD докторы
Ердал Акдеве

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2017

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1 КЕШЕНДЕРДІҢ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІ.....	10
1.1 «Кешеннің бәсекеге қабілеттілігі» түсінігінің теориялық негіздемесі.....	10
1.2 Кешендердің даму стратегияларын әзірлеудің және негіздеудің әдістемелері.....	24
1.3 Тау-кен трансұлттық компанияларының жағдайы, үрдістері және негізгі даму мәселелері.....	35
Бірінші бөлім бойынша тұжырым.....	43
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТАУ-КЕН МЕТАЛЛУРГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАҒДАЙЫН, БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ЖӘНЕ ДАМУ ҮРДІСТЕРІН ТАЛДАУ.....	45
2.1 Қазақстан Республикасының тау-кен металлургиялық кешеннің қазіргі кездегі жағдайын талдау.....	45
2.2 Отандық тау-кен металлургиялық кешеннің бәсекеге қабілеттілігін талдау.....	59
2.3 Республиканың минералды-шикізат базасы жағдайына баға беру.....	72
Екінші бөлім бойынша тұжырым.....	79
3 ОТАНДЫҚ ТАУ - КЕН МЕТАЛЛУРГИЯЛЫҚ КЕШЕННІҢ ДАМУ СТРАТЕГИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МЕХАНИЗМІ.....	81
3.1 Отандық Тау - кен металлургиялық кешеннің даму үрдістерінің негізінде Республиканың экономикалық дамуын болжау.....	81
3.2 Республика тау-кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясының үлгісі.....	88
3.3 Тау-кен металлургиялық кешенінің бәсекелестік басымдылықтарын жүзеге асыру механизмі.....	101
Үшінші бөлім бойынша тұжырым.....	112
ҚОРЫТЫНДЫ.....	113
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	116
ҚОСЫМШАЛАР.....	123

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Осы диссертациялық жұмыста төменгі нормативтік құжаттарға сілтемелер қолданылған:

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы, (14.12. 2012 ж.).

«Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығы, (17.11. 2014 ж.)

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасын индустриалдық - инновациялық дамытудың 2015 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» (09.06. 2014 ж.)

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Бизнестің жол картасы 2020 бағдарламасы» (31.07. 2015 ж.).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Геология саласын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы» (13.08. 2012 ж.).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Тау-кен металлургия өнеркәсібін дамыту жөніндегі 2014 - 2018 жылдарға арналған кешенді жоспары» (28.05. 2014 ж.)

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АҚ	-	Акционерлік қоғам
АӨК	-	Агроөнеркәсіп кешені
АҚШ	-	Америка Құрама Штаттары
ӘВҚ	-	Әлемдік валюталық қор
ӘСҰ	-	Әлемдік сауда ұйымы
ҚР БҒМ	-	Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
ҒЗТҚЖ	-	ғылыми-зерттеу және техникалық конструкторлық жұмыстар
ҒИҚ	-	ғылыми инновациялық қор
ЕЭО	-	Еуразиялық экономикалық одақ
ЖҚМД	-	Жер қойнауы туралы мемлекеттік деректер банкі
ЖШС	-	Жауапкершілігі шектеулі серіктестік
ІЖӨ	-	Ішкі жалпы өнім
ҚР ККМ	-	Қазақстан Республикасы Көлік және коммуникациялар министрлігі
КСРО	-	Кеңестік социалистік республикалар одағы
ҚХР	-	Қытай Халық Республикасы
ҚР МШК	-	Қазақстан Республикасының минералды - шикізаттық кешені
МАК	-	Мамандандырылған ақпараттық кешен
ОАР	-	Оңтүстік Африка Республикасы
ӨАД	-	Өңіраралық аумақтық департамент
ТМД	-	Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
ТМК	-	Тау - кен металлургиялық кешені
ТҰК	-	Транс ұлттық компания
РФ	-	Ресей федерациясы
РҒАО	-	Республикалық геологиялық ақпарат орталығы
ҰАК	-	Ұлттық атом компаниясы
ҰИЖ	-	Ұлттық инновациялық жүйе
ҰИҚ	-	Ұлттық инновациялық қор
ЭӘДҰ	-	Экономикалық әріптестік және даму ұйымы

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. XX ғ. екінші жартысынан бастап ұлттық экономикада тауарлық, шикізаттық және қаржылық нарықтардың трансформацияланып қалыптасуының экономикалық және әлеуметтік алғы шарттарын анықтайтын ғылыми - техникалық прогресстің қарқыны, экономиканың және тиісінше, тау - кен металлургиялық кешені дамуының басты факторы болып табылады. Олардың дамуы салдарынан, элементтері өзара тәуелді және бір - бірімен тығыз байланысқан, жаһандық жүйе ретінде дүние жүзілік шаруашылық қалыптасты. Жаһандандудың негізінде халықаралық интеграциялану жүзеге асып, тау-кен металлургия саласында трансұлттық компаниялар пайда болды. Әлемдік дамудың өзара теңсіздігі барысында, жағымды сипаттағы жаһандану процесі, дүние жүзілік экономикадағы тұрақсыздықтың басты себебіне айналды. Оған дәлел ретінде қазіргі әлемде орын алған экономикалық дағдарыс келтіруге болады.

Жаһандық деңгейдегі экономикалық дағдарыс әлемнің металлургия орталығы болып табылатын дамушы мемлекеттерге кері әсер етіп жатыр. Бұл мемлекеттердің қатарына Қазақстан Республикасында кіреді. Отандық тау - кен металлургиялық кешенінің қазіргі кездегі хал - ахуалы, экономиканың дамуының тұрақсыздығы мен көрініс табатын, өзіндік ұлттық ерекшеліктердің және әлемдік үрдістердің өзара әсер етуімен мазмұндалады. Еліміздің тау - кен металлургиялық кешенінің техника - экономикалық көрсеткіштерінің әлемдік бәсекелестік деңгейінің талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ету қажеттігі барысында, экономикалық қызметтің дәстүрлі нысандарының, мақсаттары және міндеттерінің сәйкессіздігін жоюға бағытталған, осы кешенінің шеңберінде өзара әрекеттесудің жаңа нысандарының пайда болуы кезінде, басқаруда жаңа бағыттар қажет [1].

Еліміздің экономикасында тау-кен саласының алатын орны ерекше. Қазақстан Республикасы 2015 жылы екінші бес жылдықты жүзеге асыруға көшті. Индустриалды - инновациялық даму бағдарламасында отандық тау - кен металлургиялық кешенін дамыту – ең басты бағыттардың бірі болып табылады. 2015 жылдың қорытындысы бойынша отандық тау - кен металлургиялық кешенінің үлесі Қазақстан Республикасы ІЖӨ - де 18 % құрады және ол Республика халқының 2,9 % жұмыспен қамтамасыз етіп отыр.

Тау - кен саласында жаңа жоғары технологиялық өндірістерді құру және сыртқы нарыққа экспортын көлемін арттыру, отандық нарықты қанағаттандыру осы кешенінің алдында тұрған басты мәселе болып табылады.

Аталған мәселелерді шешумен қамтамасыз ету дәрежеде, ресурс және мерзім бойынша келісілген, негізгі мақсаттар және міндеттер жүйесі болып табылатын, кешеннің даму стратегиясына тәуелді. Даму стратегиясын тәжірибелік жүзеге асыру оны егжей - тегжейлі әзірлеуді және негіздеуді меңзейді. Онымен бірге, қазіргі уақытта кешеннің даму стратегиясының бірінші теориясы жоқ. Олар негізінен, жекеленген мақсаттар және міндеттерді шешу бойынша алгоритмдердің жиынтығы ретінде пайдаланылатын, бөлек - бөлек білімдердің жиынтығы ретінде ғана орын алған.

Бұл мәселені шешу стратегияны әзірлеу және оны жүзеге асыру барысында қарастырылатын барлық міндеттер және мақсаттардың барлық кешендерін қызметтік байланыстыруды талап етеді.

Бұл кешенде орын алған күрделі және келеңсіз мәселелерді шешуге және келешекте одан әрі дамытудың жолдарын іздестіруге мүмкіндік жасайды. Елдің тау-кен металлургиялық кешенінің оңтайлы даму стратегиясы, тау - кен металлургиялық кәсіпорындардың табысты қызмет етуі үшін ұйымдық-экономикалық шарттарды құру және тұрақты бәсекелестік дамуды қамтамасыз ететін, шикізатты игеруден бастап, дайын металл өнімдерін шығаруға дейінгі процесс тиімділігінің негізі бола алады.

Осылайша, қатаң бәсекелестік сипаттағы нарық талаптарына жауап бере алатын және ұтымды бәсекелестік ұстанымдарды иеленуге мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасы тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясын және оны жүзеге асырудың тиімді механизмін әзірлеу арқылы оны дамыту, диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі болып саналады.

Тақырыптың ғылыми зерттелу дәрежесі. Бәсекелестік және бәсекеге қабілеттілік мәнінің көпәспектiлi талдауын экономиканың әртүрлі мектептерінің және бағыттарының ғалым - экономистері жүргізді. Бұл мәселелер келесі шетелдік: А. Смит, Д. Рикардо, К. Маркс, Дж. Милл, А. Маршалл,

Й. Шумпетер, Ф. Хайек, Дж Кейнс, Дж Робинсон, Э. Чемберлин, А. Курно, Дж. Эджуорта, М. Портер секілді атақты ғалымдардың еңбектерінде орын алған.

Бәсекелестік қабілеттілікті арттыру мақсатында кәсіпорындардың стратегиялық даму мәселелеріне келесі ресейлік авторлардың: Г. Азоев, Ю. Анискин, М. Бандман, О. Беленов, О. Виханский, Т. Гоголева, А. Дынкин, С. Емельянов, Ю. Куренков, И. Пилипенко, О. Туровец, Р. Фатхутдинов, В. Эйтингон, Ю. Юданов және т.б. ғылыми жұмыстары арналған.

Елімізде өндірістік кәсіпорындардың бәсекелестік қабілеттілігін арттыру және даму стратегияларын әзірлеу мәселелері бойынша қомақты үлес қосқан келесі қазақстандық ғалымдарды атап өтуге болады: О. Сабден, К. Сағадиев, О. Қалдыбаев, А. Темірбаев, З. Қарғажанов, К. Бердалиев, Е. Үпішев, Д. Дадабаева, А. Ибраева, Н. Есмағұлова, А. Оразғалиева, Е. Әмірбекұлы, С. Арыстанбаева, А. Кошанов, Г. Нұрмұханова, С. Әмірзақов, Д. Айтжанова.

Қазіргі уақытта, бәсекелестік ортада тұтас кешеннің даму стратегиясын үлгілеуде, тұтас теориялық негізделген тәсілдердің орын алмағандығын аңғаруға болады. Осы диссертация шеңберінде шешілетін мәселелер бұрыннан бері отандық және шетелдік мамандармен белсенді әзірленіп жатқандығына қарамастан, осы уақыт аралығына дейін, олар жүйелі түрде өз шешімін таппаған. Сондықтанда, зерттелетін пәндік саланы сипаттау; тәжірибеге теориялық жағдайларды енгізуді қамтамасыз ететін ұсыныстарды әзірлеу; әртүрлі стратегиялық үлгілерді әзірлеуге және талдауға мүмкіндік беретін, құралдарды құру кешенінің даму стратегиясын зерттеудің маңызды бағыттары болып табылады.

Зерттеудің мақсаты бәсекелестік ортада Қазақстан Республикасының тау-кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясын және оны жүзеге асыру механизмін әзірлеу болып табылады.

Зерттеу мақсатына қол жеткізу келесі міндеттерді шешуді талап етті:

- шаруашылық субъектілердің бәсекелестік орта жағдайындағы қызмет етуінің теориялық негіздерін және тәжірибелік аспектілерін зерделеу;
- бәсекелестік ортадағы Қазақстан Республикасының тау - кен металлургиялық кешенінің қазіргі кездегі хал - ахуалын және оның минералды-шикізаттық базасының әлеуетін зерттеу;
- статистикалық мәліметтер негізінде, отандық тау - кен металлургиялық кешенінің бәсекеге қабілеттілігін талдау;
- Республиканың тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясын және оны жүзеге асырудың механизмін әзірлеу.

Зерттеудің объектісі болып Қазақстан Республикасының тау - кен металлургиялық кешені табылады.

Зерттеудің пәні бәсекелестік орта жағдайында Қазақстан Республикасының тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясын әзірлеу және жүзеге асыру процесі барысында пайда болған ұйымдастырушылық - экономикалық қатынастар болып табылады.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Стратегиялық жоспарлау және кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру аясындағы ғалым - экономистердің ғылыми еңбектері мен зерттеу нәтижелері осы жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері болып табылады. Зерттеу жүргізу барысында кешенді және жағдайлық ғылыми тәсілдер қолданылды. Автор өзі ұсынатын әзірлемелерін негіздеу үшін статистикалық талдаудың және болжамды бағалаудың әдістерін; ғылыми абстракцияның тәсілдерін және әдістерін; экономикалық, математикалық және қаржылық талдаудың; экономикалық үдерістердің дамуындағы объективтіліктің және субъективтіліктің бірегейлігінің; статистикалық және математикалық үлгілеудің әдістерін қолданды.

Зерттеудің ақпараттық базасын Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері, отандық және әлемдік тау - кен металлургиялық кәсіпорындардың қаржылық - экономикалық көрсеткіштері, нарықты талдау бойынша отандық және халықаралық ақпараттық агенттіктердің мәліметтері, бұқаралық ақпараттық құралдары және кезеңдік баспалардың ақпараттары, отандық ғылыми семинарлардың және халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференциялардың материалдары, отандық және шетелдік ғалымдардың талдау - сараптамалық мақалалары құрайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- кешендердің бәсекеге қабілеттілігі түсінігінің авторлық ұстанымын анықтаудан;

- жақын болашақтағы тау - кен металлургиялық кешеннің даму үрдістерін және оның Қазақстан Республикасының ішкі жалпы өніміндегі үлесін болжаудан;

- Қазақстан Республикасының тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясының теориялық негіздерін және оны тәжірибелік жүзеге асыру әдістерін негіздеуден;

- Тау-кен металлургиялық кешеннің бәсекеге басымдылықтарын арттыруды ескере отырып, оның қызметінің тиімділігін бағалаудың көрсеткіштерін анықтаудан тұрады.

Зерттеу жұмысының қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдары:

- бәсекеге қабілеттілік түсінігіне қатысты кәсіпорынның әлеуетімен шынайы мүмкіндіктерін ескеретін авторлық ұстаным;

- мемлекеттің экономикасының негізгі салаларының дамуын ескере отыра, Республиканың тау - кен металлургиялық кешенінің даму үрдістерін оқшаулап анықтау есебінен неғұрлым нақты нәтижелерді алуға мүмкіндік беретін, ЖІӨ болжаудың әдістемесі;

- елдің экономикасын дамытудың өзекті мемлекеттік бағдарламаларын ескере отыра мемлекеттің, аймақтың және қызығушылық танытатын жақтардың мүдделерін үйлестіруге мүмкіндік беретін, Қазақстан Республикасының тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясы;

- мемлекеттің минералды - шикізаттық әлеуетін тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін, қазіргі кездегі жағдайда Қазақстан Республикасының тау - кен металлургиялық кешеннің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету механизмі.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы теориялық жағдайларды жалпылаудан және бәсекелестік жағдайында тау - кен металлургиялық кәсіпорындардың даму стратегиясы бойынша нақты ұсыныстарды әзірлеуден тұрады. Диссертациялық зерттеулерде баяндалған қағидалар және тәсілдер отандық тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясын қалыптастыру барысында пайдалануға болатындығы, оның тәжірибелік құндылығын арттырады. Ұсынылатын тау - кен металлургиялық кешенінің даму стратегиясы кешеннің даму бағдарламаларын әзірлеу барысында пайдаланған жөн. Берілген ұсыныстар оңтайлы басқару шешімдерін қабылдау есебінен, кешеннің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелерінің талқылануы. Диссертациялық жұмыстың негізгі тұжырымдары мен нәтижелері халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференцияларда баяндалды: «Қазақстанның саяси және экономикалық жағдайындағы білім беру және ғылымдағы инновациялар» халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференциясы (Рудный, Қазақстан Республикасы, 2011), «Шоқан тағылымдары – 17» халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция (Көкшетау, Қазақстан Республикасы, 2013), «Ғылым бейбіт келіссөздердің негізі ретінде» халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция (Донецк, Украина, 2013), «Озық ғылым» халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция (Йоркшир, Ұлыбритания, 2015), «Қазіргі заманғы ғылымның

инновациялық даму жүйесіндегі жастар» халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция (Рудный, Қазақстан Республикасы, 2016), «Қазіргі заманғы экономика: мәселелер, шешу жолдары, келешегі» халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция (Кинель, Ресей Федерациясы, 2016)

Диссертациялық жұмыстың тақырыбы бойынша зерттеудің мазмұнын сипаттайтын 12 мақала жарияланды. Оның ішінде, 3 мақала ҚР БҒМ Білім және ғылым саласын реттеу комитетімен ұсынылған журналдарда және 1 мақала Скопус базасындағы журналда, сонымен қатар 6 мақала халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференцияларда, 2 мақала ғылыми баспаларда жарияланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Ғылыми еңбек құрылымы кіріспені, үш бөлімді, қорытындыны, пайдаланған әдебиеттер тізімін және қосымшаларды қамтиды.

Басты түсініктер: бәсеке, бәсекелестік, тау - кен металлургиялық кешені, кешен бәсекелестігі, стратегия, даму стратегиясы, бәсекелестік басымдылықтар, даму стратегиясын жүзеге асыру механизмі.